

SHAKLDOSH SO‘ZLARNING MASNAVIYLAR BADIYYATIDAGI O‘RNI

Baratova Sevara Musoxonovna, O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti kichik ilmiy xodimi

<https://orcid.org/0009-0007-8784-3826>

e-mail:

baratovasevara07@gmail.com

THE PLACE OF SHAPED WORDS IN THE ART OF MASNAVIYS

*Baratova Sevara Musokhonovna, Junior Research Fellow,
Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore, Academy
of Sciences of Uzbekistan*

МЕСТО ОБРАЗНЫХ СЛОВ В ИСКУССТВЕ МАСНАВИ

*Баратова Севара Мусохоновна, младший научный
сотрудник Института узбекского языка, литературы и
фольклора Академии наук Узбекистана*

Annotatsiya: Maqolada “Sabot ul-ojizin” asarida uchraydigan shakldosh so‘zlar badiiyati haqida so‘z yuritilgan. Matndagi shakldosh va shakli bir-biriga yaqin omoleksemalar lingvopoetik tahlilga tortilgan. Ularning matn badiiyligini oshirishdagi o‘rni va ahamiyatiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: omonim, omofon, omograf, tajnis, ta’kid, poetik aktuallashuv.

Abstract: The article discusses the artistic nature of homonymous words found in the work “Sabot ul-ojizin”. Homonymous and homonymous homonymous words in the text are subjected to linguopoetic analysis. Attention is paid to their role and significance in increasing the artistic nature of the text.

Keywords: homonym, homophone, homograph, tajnis, emphasis, poetic actualization.

Аннотация: В статье рассматривается искусство образного слова, встречающееся в произведении “Сабот ул-оджизин”. Лингвопоэтическому анализу подвергаются гомолексемы в тексте, сходные по форме и близкие по строению. Уделяется внимание их роли и значению в повышении художественного качества текста.

Ключевые слова: омоним, омофон, омограф, аллитерация, акцент, поэтическая актуализация.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Badiiylikni ta’minlashda shakldosh so‘zlar ham muhim ahamiyatga ega. “Sabot ul-ojizin”da shakldosh so‘zlar obrazlilik, ta’sirchanlikni oshirishda asosiy vosita sifatida qo‘llanilgan. “Omonim so‘zlar asosida yuzaga keladigan ohangdoshlik badiiy asarlarda alohida uslubiy vosita sifatida talqin etiladi” [Yo‘ldoshev, 2007; 52]. Shakldosh so‘zlar bundan tashqari so‘z o‘yini qilishda ham asosiy birlik hisoblanadi. Lug‘atlarda shakldosh so‘zlarga quyidagicha ta’rif beriladi: “Tajnis (- تَجْنِيس hamjins, jinos) mumtoz adabiyotdagi she’riy san’at; shakli bir xil (omonim – talaffuzi va yozilishi bir xil birdan ortiq

so‘zlar: qil-qil) [Xojiev, 1995; 70]. Yoki bir-biriga yaqin (omograf – talaffuzi farqli, yozilishi bir xil bo‘lgan birdan ortiq so‘zlar: tok-tok) [Xojiev, 1995; 70]. Omofon (talaffuzi bir xil, lekin yozilishi har xil so‘zlar: mard-mart, [Xojiev, 1995; 71], (omofoma – omonim shakllar; ma’lum shakllarda tovush tomondan bir xil bo‘luvchi so‘zlar. Bu hodisa odatda turli turkumga oid so‘zlar o‘rtasida voqe bo‘la oladi: ol-di – old-i) [Xojiev, 1995; 71] bo‘lgan so‘zlarning baytning turli o‘rinlarida keltirilgan holda, har bir o‘rinda ma’no ifodalashi” [Kurovov, 2010; 301]. XVIII asrning betakror yodgorligi bo‘lgan “Sabot ul-ojizin” e’tiqodiy sog‘lomlik, ma’naviy poklik

dasturidan dars berishi bilan ahamiyatlidir [Рашид Зоҳид, 2007;8].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Tilshunoslikda omonim va unga yondosh hodisalar farqlanadi. Quyidagi shakldosh soʻzlar masnaviyda oʻziga xos ifoda ohangdoshlikni, qofiyani yuzaga keltirish bilan birga, badiiylilikni taʼminlashda, taʼsirchanlikni oshirishda, taʼkid maʼnosini kuchaytirishda ham muhim lingvopoetik qiymat kasb etgan. Masalan, “Sabot ul-ojizin”da “Tamaʼdan tiyilish haqida” deb sarlavhalangan fasl bor.

Qidirgʻon birla rizqing qidri toshmas,
Ketar qadring, qadardin hargiz oshmas. (SO;52)

Baytdagi “qidrigʻon va qidri”, “qadr va qadar” soʻz-juftliklari tajnisi hosil qilayotgani va bu orqali baytning mazmun va shaklida taʼsirchanlik kuchayayotganini ilgʻash qiyin emas.

Tavakkul ganjidin, ey yuz oʻgirgon,

Buyurganga muxolifdur bu yurgon. (SO;52)

“Agar eʼtibor berilsa, baytlarning nafaqat mazmunida, balki shaklida ham “olloyorona” oʻziga xoslik bor. Yuqorida *qidr, qadr, qadar* kabi bir oʻzakdan yasalgan, ammo maʼnosi turlicha soʻzlarning bir baytda jamlanishi, keyingi parchadagi ikkinchi misraning *buyurganga* bilan *bu yurgan* kabi soʻz va birikmaning omonim boʻlib kelish holatlari shakliy yaqinlikka ega soʻzlar asosiga qurilishi, umuman tajnis sanʼati bilan bogʻliq baytlaru misralar oralab sohib chiqilgani va soʻz sanʼati bilan bogʻliq yana koʻpgina xususiyatlar “Sabot ul-ojizin”ning badiyatini ochishga yetarli zahiradir” [Рашид Зоҳид, 2007;159].

Ola boʻlgon ola yurgondin ortiq,
Koʻmilgan termulib turgondin ortiq [SO; 159].

Yaʼni: bu yurishing birovlardan soʻrab olib, tilanchilik qilgandan ortiqroq. Yuzingning necha qavat terisini shilib, kimsaga muhtoj termulib turgandan koʻra oʻlganing afzalroq. R.Zohidning qayd qilishicha, “ola yurgon” metaforasini boshqa mushorihlar, masalan, “Hidoyat ul-tolibin” muallifi “pes boʻlmoq” deb sharhlagan ekan [Рашид Зоҳид, 2007;159]. Bunda ham jon bor. Negaki, tama, yuqorida aytilganidek, eng katta gunohlardan hisoblanadi. Shu sababli har qanday tamadan voz kechib, Ollohga suyanmoq, Olloh inoyatiga koʻz tikmoq chandon afzaldir.

Agar tosh chaynasa, eldin chiqib tosh,
Kishiga egmagay himmatli qul bosh [SO; 160]

Yaʼni: himmat-u gʻayratga ega odam, garchi eldan tashqari chiqib, tosh chaynasa ham bandaga boshini egmagay, tama qilmagay. Bu oʻrinda ikkala “tosh” soʻzi omonim boʻlib, tajnisi hosil qilib, tom maʼnodagi “tosh”ni hamda “tashqari” lafzi bildirgan maʼniga ishora qilmoqda.

Tamaʼ nonigʻa lab ochguncha, oʻl och,
Minan oʻtidin uchqundek boʻlib qoch [SO;160].

Bu oʻrinda “ochguncha” va “och” soʻzlari tajnis boʻlib, birida “ochmoq” feʼli, yana birida metafora boʻlgan “och odam” maʼnosi yuzaga kelgan. Shu oʻrinda mazkur baytning boshqa varianti ham borligini aytib oʻtish oʻrinlidir. Negaki, bunda ikkala misrada ham tajnis ishtirok etadi: “Qanoat maʼdanigʻa och koʻzing, och, Tama boʻyi koʻrinmay, boʻyidin qoch”. Ikkinchi misradagi “boʻyi” lafzlari “koʻrinishi” hamda “hidi” maʼnolarida konnotatsiya hosil qilgan.

Agar qorni biror toʻymasa qarni, Kishigʻa aytmagʻay er banda sirni [SO;160].

Yaʼni: qorni biror taomga toʻymasdan och yursa ham, mard banda buni birovga aytmagay. Oldingi misrada “qorni” hamda “qarni” leksemalari tajnisi noqisni hosil qilib, baytga ravonlik hamda taʼsirchanlikni kiritgan.

Tamalik siyladin behdur silingan,
Tilangandin erur oson tilingan [SO;160]. Yaʼni: tama bilan olingan siylovdan yuzning terisi shilingani yaxshiroq. Bunda ikkala misrada kelgan “siyladin” va “silingan” hamda “tilangandin” va “tilingan” soʻzlari tajnisi noqisni yuzaga keltirgan va muallif demoqchi boʻlgan fikrni benihoya siqqlik hamda taʼsirchanlik bilan tinglovchiga yetkazishiga xizmat qilgan.

Tama qilma topargʻa zar nigorin,

Bu zar mehri buzar dinning hisorin [SO;160]. Yaʼni: oltin-u kumush mahbubingga aylanib, uni qoʻlga kiritaman deya tama qilma. Chunki bu zar, bu dunyo mehri din qalʼasini buzadi. Masnaviy baytda ikki oʻrinda kelgan metaforaning (“zar nigorin” va “bu zar”) ikkinchisi, ikkinchi misradagi “buzar” feʼli bilan shakldosh boʻlib, taʼsirchanlikni oshirishda muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/ DISCUSSION). Yuqorida tahlilga tortilgan shakldosh soʻzlar asarning bir bobidan olingan.

Kitobning barcha boblarida omonim va unga yondosh hodisalar juda ko'p ishlatilgan.

Muallif bir qator o'rinlarda omonim so'zlarni qofiyaga olib chiqib, kishini hayratga soladi. Biror o'rinda qofiyada saktalik uchramaydi: *tosh – tosh* (tashqari), *och* (to'q emas) – *och* (ant: yop) va hokazo. Uning uslubida omonimlarni bir misra ichida ishlatish nihoyatda ko'p uchraydi:

Tanur joying bo'lur, qolsang tanurdin [SO;15]. Keltirilgan misrada qo'llanilgan *tanur* so'zi hozirgi o'zbek tilidagi *tandir* va *tanir* shakllariga mos keladi. Misrada bu so'zlar shakldoshlikni hosil qilgan bo'lib, Allohni tanimasang, joying tandir, ya'ni tanderdek qizigan jahannam bo'ladi, degan ma'noni beradi.

Qolur yaxshi uy olg'ondin uyolg'on [SO;15]. Ushbu misrada esa shoir *uy olish* shaklidagi so'z birikmasini va *uyalish* ma'nosidagi fe'lni zidlantiradi, shu orqali pand-nasihat ma'nosini ifodalashga erishadi.

Ta'kidlash kerakki, asarda o'z qatlamga mansub so'zlar bilan o'zlashgan qatlamga mansub so'zlar ham, o'z qatlamga mansub bo'lmagan qo'shimchalarning, xususan, fors-tojik tilidan o'zlashgan qo'shimchalarning arabiy yoki turkiy so'zlar bilan qo'llanilishi ham ko'p uchraydi. *Bashar bo'lsang, qo'y af'oli ba sharni* [SO;53].

Asar pand-nasihat mazmunida bo'lganligi sabab, muallif har bir misrada o'quvchiga xitob qiladi, uni yaxshilik yo'liga chorlaydi, yoshiga munosib bo'lishga undaydi. Shu sababli ba'zan so'z o'yini uchun birlik tanlanar ekan, tilning badiiylilikni ta'minlash, estetik zavq berish kabi vazifalari oxirgi o'ringa tushib qoladi. Bu holatni quyidagi misralarda ko'rishimiz mumkin:

Yoshing yetkon sari fe'ling sani yosh [SO;53].

Quyidagi misrada esa *och* so'zi takror qo'llanilganday ko'rinadi, ammo misrani qayta, sinchiklab o'qigan o'quvchi *och* so'zining birinchi o'rinda sifat, ikkinchi o'rinda fe'l turkumiga xosligini ilg'aydi, hamda shoirning shakldosh so'zlardan ko'zlagan maqsadini anglaydi.

Qanoat ma'danig'a och ko'zing, och [SO;53].

Asarda diniy manbalardan keltirilgan ma'lumotlar misralar zamiriga mohirlik bilan

singdirilgan. Quyidagi misralarda qo'llanilgan *sochmoq* so'zi ikki o'rinda ikki xil ma'noda qo'llanilgan. Birinchi o'rinda tuproq kabi inson tanasining sochilishiga ishora qilingan bo'lsa, ikkinchi o'rinda harakat qilish, nafsni qiynash ma'nolarini beradi. *Sochilmasdan burun sochg'il o'zingni* [SO;453]. Bu o'rinda poetik aktuallashgan so'zdan anglashilgan ma'noni ilg'ash uchun o'quvchidan muayyan bilimga ega bo'lish talab etiladi.

Quyidagi misralarda ham omoformalar badiiylilikni ta'minlashga, ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qilgan.

Yoqoni tut, ajal tutmay yoqoni [SO;53],

Nasihat go'sha olsang, go'sha qil joy [SO;53].

NATIJAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS).

Xulosa qilib aytganda, tahlilga tortilgan "Sabot ul-ojizin" asarida shakldosh so'zlar ko'p qo'llanilgan bo'lib, mumtoz adabiyotdagi tajnis san'atini yuzaga kelishida vosita bo'lib xizmat qilgan. Ko'rib o'tilgan misollardan shoirning o'zbek tilining ifoda imkoniyatlarini yaxshi bilganligini, o'z qatlam hamda o'zlashgan qatlamga oid leksik birliklar va morfologik shakllarni uyg'unlashtira olganligini, shu tariqa o'ziga xos uslub yaratganligini ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Хожиев А. Ўзбек тилининг имло луғати. – Т.: Ўзбекистон МЭ нашр. 1995. –Б.70.
2. Кўрсатилган асар. – Б.70.
3. Кўрсатилган асар. – Б.71.
4. Кўрсатилган асар. – Б.71.
5. Курунов Д., Мамажонов З., Шералиева М., Адабиётшунослик луғати. Т.: Академнашр. 2010. –Б.301.
6. Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ојизин. –Т.: Санъат журнали, 2007. –Б.52. Бундан кейинги байтлар шу манбадан олинди. –С.Б.
7. Исоҳлар, Р.Зоҳид томонидан тайёрланган "Равойихур райҳон" ("Сабот ул-ојизин" шарҳи) китобидан олинди. Қаранг: Р.Зоҳид. "Равойихур райҳон" ("Сабот ул-ојизин" шарҳи). –Т.: Шарқ, 2018. –Б.157-163.
8. Равойихур райҳон [Матн]. Рашид Зоҳид. – Тошкент : Sharq. 2018. –Б.8.
9. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. –Б.52.